

Πόλεμος και «ηθική τάξη» στον αρχαίο ελληνικό κόσμο

του Δημήτρη Γ. Μαρκαντωνάτου,

Φιλολόγου - Καθηγητή στο Πρώτ. Πειραμ. Λύκειο Αναβρύτων

Ο σοφιστής Πρωταγόρας ισχυρίζεται στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο ότι η πολιτική αρετή δόθηκε ως δυνατότητα σε όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, και τα συστατικά της, η αιδώς και η δίκη, είναι εκ των ων ουκ άνευ για την επιβίωση του ανθρώπινου γένους. Συνεπώς όλοι οφείλουν να ισχυρίζονται ότι είναι δίκαιοι, έάντε ὡσι έάντε μηⁱ, διαφορετικά δεν έχουν θέση ανάμεσα στους ανθρώπους. Η θεμελιώδης αυτή δικαιοκή παραδοχή διατρέχει την ανθρώπινη στάση σε όλη την πορεία της ιστορίας και δεν αναιρείται ούτε όταν οι πολιτικές κοινωνίες εμπλέκονται σε πόλεμο. Άλλωστε στον Πρωταγόρα διαβάζουμε και πάλι ότι η πολεμική τέχνη είναι μέρος της πολιτικήςⁱⁱ, άποψη που επανέρχεται στα νεώτερα χρόνια μέσα από τη διάσημη ρήση του Clausewitz ότι «ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα»ⁱⁱⁱ.

Με αυτά τα δεδομένα δεν προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι όλοι οι εμπόλεμοι της ιστορίας επεδίωκαν αγωνιωδώς την ηθική νομιμοποίηση των πράξεών τους εν πολέμω, ακόμα κι όταν αυτές ήταν αναφανδόν αδικαιολόγητες, ηθικά απαράδεκτες ή ακόμα και φρικώδεις^{iv}. Η ανάγκη του ατόμου αλλά και των συλλογικών υποκειμένων για ηθική κάλυψη, έστω και κατ' επίφαση, των βίαιων και επιθετικών πρωτοβουλιών είναι καταπώς φαίνεται, όπως υπονοεί και ο πλατωνικός Πρωταγόρας, σύμφυτη με την ανθρώπινη φύση και ερείδεται στην υποχρεωτική περιχαράκωση των ορμέμφυτων και των πρωτογενών ενστίκτων που ενυπάρχουν στην οντολογική διάρθρωση του ανθρώπου στα πλαίσια που επιβάλλει η συνύπαρξη εντός των ορίων της πολιτικής κοινωνίας. Ο πόλεμος, όπως παρατηρεί ο Καστοριάδης, συνδέεται με το μίσος προς τον «άλλο», δηλαδή την άρνηση της ψυχικής μονάδας να δεχθεί αυτό που για την ίδια είναι ξένο^v. Το μίσος αυτό καθορίζει τον πόλεμο και εκφράζεται δι' αυτού, όμως εντός της πολιτικής κοινωνίας ενδύεται με ηθικά αποδεκτό περίβλημα, το οποίο συχνά έχει τη μορφή συμβάσεων, κανόνων ή και εθίμων.

Όπως είναι εύλογο, τα παραπάνω ίσχυαν κατά μείζονα λόγο για τις κατ' εξοχήν πολιτικές κοινωνίες της ιστορίας, που ήταν οι ελληνικές πόλεις-κράτη της αρχαιότητας. Η απουσία διακρατικών συνθηκών ή νομικού περιεχομένου συμβάσεων, που να καθορίζουν τι μπορεί να θεωρηθεί «νόμιμο» και τι όχι σε μια πολεμική αναμέτρηση, δεν περιόριζε επ' ουδενί λόγο την ανάγκη αλλά και την επιθυμία των εμπολέμων να αναζητούν ηθικά κίνητρα, πριν ριχτούν στην πολεμική προσπάθεια. Στην περίπτωση μάλιστα που αυτά προέβαλλαν ως αρκούντως πειστικά, λειτουργούσαν και ως μέσα ψυχικής ενδυνάμωσης εν όψει της ανάληψης ένοπλης δράσης. Για παράδειγμα, οι Λακεδαιμόνιοι, κατά τον Θουκυδίδη,

ανανέωσαν τις επιθέσεις εναντίον της Αθήνας με μεγαλύτερο ζήλο και αυτοπεποίθηση (τοῖς Λακεδαιμονίοις ἐγγενήτο τις ῥώμη ...), γιατί, μεταξύ άλλων, θεώρησαν ότι ήταν οι Αθηναίοι εκείνοι που πρώτοι είχαν αδικπραγήσει και παραβιάσει τις σπονδές, ενώ στην πρώτη φάση του πολέμου οι ίδιοι ένιωθαν ηθικά έκθετοι λόγω της απρόκλητης επίθεσης των Θηβαίων στις Πλαταιές, και μάλιστα απέδιδαν σε αυτό την κακοτυχία τους στον πόλεμο^{vi}.

Όπως προαναφέρθηκε, δεν υπήρχε στην αρχαιότητα συντεταγμένο, γραπτό «δίκαιο» του πολέμου με τη σύγχρονη έννοια, υπήρχαν ωστόσο πλήθος άγραφοι κανόνες και έθιμα, που συνδέονταν με τις παραδεδεγμένες θρησκευτικές αντιλήψεις και λειτουργούσαν στη συνείδηση των εμπολέμων σε ηθικό επίπεδο και ως νομιμοποιητικοί μηχανισμοί, τόσο της ίδιας της συμμετοχής στον πόλεμο, όσο και των πράξεων που σχετίζονται με αυτόν. Η ετυμολογική συγγένεια ανάμεσα στο *έθιμο* και την *ηθική* δεν είναι άλλωστε τυχαία, όπως τυχαίο δεν είναι και το θρησκευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κατά κανόνα εφαρμόζονταν και τα έθιμα περί τον πόλεμο, διά των οποίων οι αρχαίοι Έλληνες αναζητούσαν επιβεβαίωση για το δίκαιο των κινήτρων τους αλλά και ελπίδα για την ευόδωση των προσπαθειών τους. Η πεποίθηση ότι το *casus belli* πρέπει να στηρίζεται σε ηθικά αποδεκτή βάση, ακόμα κι όταν αυτή απέχει πολύ από το να είναι προφανής, επιβεβαιώνεται σε όχι λίγες περιπτώσεις από τις αρχαίες πηγές. Έτσι, η ανάληψη επιθετικού πολέμου αιφνιδιαστικά και χωρίς προηγούμενη επίσημη «κήρυξη» θεωρείτο άτιμη πράξη. Οι Αιγινήτες, για παράδειγμα, ήταν, κατά τον Ηρόδοτο, κατακριτέοι, επειδή ξεκίνησαν πόλεμο «ακήρυκτο» εναντίον της Αθήνας, αναλαμβάνοντας επιδρομές εναντίον της, χωρίς προηγουμένως να έλθουν σε κάποιου είδους επαφή με τους αντιπάλους τους^{vii}. Η διαδικασία επαφής δεν ήταν συγκεκριμένη, φαίνεται όμως ότι συνήθως αποστέλλονταν κήρυκες, οι οποίοι κοινοποιούσαν την αιτία της κήρυξης του πολέμου. Ακόμα κι όταν η αιτία ήταν κάθε άλλο παρά πρόδηλη, η ανάγκη αναζήτησης, ή και «εφεύρεσης», κινήτρων που θα νομιμοποιούσαν κατ' ελάχιστον την ανάληψη επιθετικών ενεργειών ήταν όρος απαραίτητος, κάτι που δηλώνεται και από τον Αλκιβιάδη στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο. Εκεί διαβάζουμε ότι, ακόμα κι αν κάποιος ξεκινά συνειδητά έναν άδικο πόλεμο, ποτέ δεν πρέπει να παραδέχεται ότι ο άλλος έχει το δίκιο με το μέρος του^{viii}.

Η προβολή δικαίου κινήτρου είναι το ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την ηθική «τάξη» που επιζητούσαν οι αρχαίοι Έλληνες, όταν εμπλέκονταν σε πόλεμο. Το έτερο στοιχείο έχει να κάνει με αυτή καθαυτή τη διεξαγωγή του πολέμου, και δεν είναι άλλο από την επιζήτηση ενός «δικαίου» αγώνα, μιας σύγκρουσης στο φως τη ημέρας, όπου η νίκη δεν θα «κλεβόταν» αλλά θα κερδιζόταν καθαρά, με τρόπο έντιμο αλλά συνάμα αποφασιστικό και αδιαμφισβήτητο. «Αυτοί οι Έλληνες έχουν τη συνήθεια να διεξάγουν αναμεταξύ τους πολέμους με τον πιο παράδοξο τρόπο», παρατηρεί ο Μαρδόνιος το 490 π.Χ. «Μόλις κηρύξουν τον πόλεμο ο ένας στον άλλο, βρίσκουν το πιο κατάλληλο και επίπεδο έδαφος και συγκεντρώνονται εκεί, για να

συγκρουστούν. Στο τέλος, ακόμα και οι νικητές αποχωρούν με τεράστιες απώλειες. Δεν αναφέρομαι καν στους ηττημένους, αυτοί απλά εξολοθρεύονται»^{ix}. Τα λόγια αυτά που βάζει ο Ηρόδοτος στο στόμα ενός Πέρση, αν και έχουν δόση υπερβολής – στην πραγματικότητα οι απώλειες στις χερσαίες μάχες της ελληνικής αρχαιότητας δεν ήταν ποτέ τόσο μεγάλες -, εντούτοις απηχούν μια αλήθεια: Την αντίληψη των Ελλήνων ότι ο πόλεμος ήταν ένας μοχλός παραγωγής αλλαγών στη ζωή, και επομένως η καταφυγή σε αυτόν θα έπρεπε να γίνεται με γενναία καρδιά, ακμαίο φρόνημα και ξεκάθαρη βούληση για αγώνα μέχρις εσχάτων. Για ανθρώπους με τέτοια ήθη, η εκ παρατάξεως και πρόσωπο με πρόσωπο μάχη σε πυκνή φάλαγγα συμπολιτών-συνοπλιτών, υπό τον λαμπρό μεσογειακό ήλιο, ήταν ο μόνος αρμόζων τρόπος αναμέτρησης. Απεναντίας, τακτικές που βασιζόνταν στην έμμεση εμπλοκή, στις αψιμαχίες, στις ενέδρες και στη χρήση εκηβόλων όπλων δεν θεωρούνταν αποδεκτές και απαντούσαν κυρίως στις ορεσίβιες φυλές και τους ανατολικούς λαούς. «Η τακτική που προτείνετε να ακολουθήσω είναι εκείνη των ληστών και των κλεφτών», δήλωσε κοφτά ο Μέγας Αλέξανδρος όταν τον προέτρεψαν να επιτεθεί στους Πέρσες τη νύχτα, «και μοναδικός λόγος μιας τέτοιας τακτικής είναι η εξαπάτηση. Δεν μπορώ να επιτρέψω να μειώνεται διαρκώς η δόξα μου από την απουσία του Δαρείου ή από το δύσβατο έδαφος ή από τα τεχνάσματα της νύχτας. Είμαι αποφασισμένος να επιτεθώ ανοικτά και με το φως της ημέρας. Καλύτερα να μετανοιώσω για την κακοτυχία μου παρά να ντροπιαστώ από τη νίκη μου»^x. Τα λόγια αυτά απηχούν μια αντίληψη περί πολέμου, η οποία εμπεδώθηκε ήδη κατά τα αρχαϊκά χρόνια, όταν το πολιτικό μόρφωμα της πόλεως-κράτους αποκτούσε υπόσταση και οι ελεύθεροι πολίτες, μικροϊδιοκτήτες γεωργοί ως επί το πλείστον, φορώντας βαριές πανοπλίες έπαιρναν τη θέση τους στην πυκνή φάλαγγα, ένα σχηματισμό μάχης στον οποίο το μερίδιο στον κίνδυνο ήταν για όλους, στρατηγούς και απλούς στρατιώτες, ακριβοδίκαια μοιρασμένο.

Η συμμετοχή των πολιτών-οπλιτών στη φάλαγγα και η βούλησή τους να αγωνιστούν μέσα σε αυτόν τον σχηματισμό για τις επιδιώξεις της πόλης τους, σε ανοικτό πεδίο και σε μια κατά μέτωπο σύγκρουση με τον αντίπαλο εγκαινιάζουν το ιδιαίτερο ήθος, τη στάση που θα διακρίνει το δυτικό πολεμιστή στο ξεδίπλωμα της ιστορίας. Στη στάση αυτή περιλαμβάνονται η επιθυμία για «ξεκαθάρισμα» των όποιων λογαριασμών με τον αντίπαλο σε μια αποφασιστική αναμέτρηση, η πλήρης ανάληψη της ευθύνης για πιθανή απώλεια της ζωής και η απροθυμία για έμμεση επαφή, αποφυγή της σύγκρουσης ή παρατεταμένη και μακρόσυρτη εμπλοκή σε αγώνα φθοράς. Πρόκειται για τη νοοτροπία που ώθησε τους Αθηναίους και Πλαταιείς να επιπέσουν τρέχοντας με τον βαρύ οπλισμό τους στους Πέρσες, οι οποίοι έκπληκτοι πίστεψαν ότι οι αντίπαλοί τους είχαν κυριευτεί από κάποια «αυτοκτονική μανία»^{xi}. Ανάλογο πνεύμα αναδύεται και από τα λόγια του Σπαρτιάτη Βρασίδα, ο οποίος θέλησε να εμψυχώσει τους άνδρες του προ μιας σύγκρουσης με ιλλυρικά φύλα στη Μακεδονία: «Το πλήθος των εχθρών μας είναι φοβερό, οι

αλαλαγμοί τους αφόρητοι και, σείοντας το όπλα τους στο κενό, προκαλούν τον τρόμο. Αλλά αν κανείς δεν τρομάξει με αυτά, προβάλλει αντίσταση και γίνεται συμπλοκή, αλλάζουν όψη τα πράγματα. Δεν πολεμούν σε παράταξη μάχης και δεν ντρέπονται να εγκαταλείψουν μια θέση, αν πιεστούν σε κάποιο σημείο. Για αυτούς η έφοδος και η φυγή είναι το ίδιο, κι έτσι δεν κρίνουν την ανδρεία με κριτήρια αρετής, γιατί ο καθένας τους πολεμάει όπως θέλει, κι έτσι μπορεί να δικαιολογήσει τη φυγή του, με πρόφαση τη σωτηρία ...»^{xii}. Είναι σαφές ότι, σε αντίθεση με τους λαούς των ανατολικών δεσποτειών ή τις ορεσίβιες φυλές, ο πόλεμος στην ελληνική πόλη-κράτος ήταν πρωτίστως δέσμευση του πολίτη να κρατήσει ψύχραιμα και με κάθε κόστος τη θέση του στην παράταξη, μια δέσμευση που πήγαζε από το κοινοτικό πνεύμα και την συνακόλουθη υποχρέωση να συμβάλει το άτομο στην κοινή υπόθεση της πόλεως ακόμα και με το έσχατο τίμημα^{xiii}.

Φαίνεται επομένως βάσιμος ο ισχυρισμός αρκετών μελετητών ότι στην αρχαϊκή και κλασική Ελλάδα θεμελιώθηκε όχι μόνο ένας νέος τρόπος πολιτικής συγκρότησης, ο δημοκρατικός τρόπος με τις ποικίλες εκδοχές και εκφάνσεις του, αλλά, παράλληλα και αλληλένδετα, ένας νέος τρόπος πολεμικής τέχνης: Εκείνος της εκ παρατάξεως μετωπικής και αποφασιστικής σύγκρουσης που διεξάγεται από πολιτοφυλακή ελεύθερων ανθρώπων, οι οποίοι συναποφασίζουν για την ανάληψη ένοπλης δράσης και αυτοδεσμεύονται να υλοποιήσουν οι ίδιοι την απόφασή τους με σκοπό να επιτύχουν ένα άμεσο και αδιαμφισβήτητο στρατιωτικό αποτέλεσμα· ένα αποτέλεσμα που ελπίζουν ότι θα τους επιτρέψει να επανέλθουν σύντομα στον ειρηνικό βίο. «Ένας άνδρας, που η ζωή του είναι θεμελιωμένη στην πόλη, στο αγρόκτημά και στην οικογένειά του, δεν μπορεί, αντίθετα με τους φερέοικους και ακτήμονες, να αναλάβει την υποχρέωση μιας εκστρατείας απροσδιόριστης διάρκειας. Προτιμότερος ο κίνδυνος του αυριανού θανάτου και, συνάμα, η προοπτική μιας νικηφόρου επιστροφής στην οικογενειακή εστία την επομένη, παρά η ατελείωτη αβεβαιότητα ενός ανταρτοπολέμου που ξεριζώνει τις ηθικές δυνάμεις και απομυζά τους πόρους μιας κοινωνίας. Ένας ελεύθερος άνδρας έχει υποθηκεύσει τη ζωή του στην ελευθερία του, και πρέπει να είναι προετοιμασμένος να διακινδυνεύσει τη ζωή του στο πεδίο της μάχης, αν χρειαστεί να εξοφληθεί η υποθήκη»^{xiv}.

Συγκεφαλαιωτικά, θα ήταν δυνατόν να επισημάνει κανείς την αναζήτηση ηθικών ερεισμάτων, λιγότερο ή περισσότερο πειστικών, για την προσφυγή στα όπλα, καθώς και τη βούληση για αποφασιστική και εκ του συστάδην αναμέτρηση με τον αντίπαλο, ως τα κύρια στοιχεία που θα μπορούσαν να περιγράψουν την εν γένει στάση των Ελλήνων της αρχαιότητας έναντι του φαινομένου του πολέμου. Το πλήθος των εθίμων και συμβάσεων των σχετικών με την έναρξη και λήξη του πολέμου (θυσίες στους θεούς, μαντεία, χρησμοδοσία, κανόνες για την εκεχειρία, σύναψη σπονδών, αφιερώματα κλπ.) επιβεβαιώνουν την επιθυμία για ένταξη μιας κεντρικής συλλογικής επιλογής, αυτής της προσφυγής στη μαζική βία, σε ένα

συγκροτημένο πολιτικό και, κατ' επέκταση, νομιμοποιημένο πλαίσιο. Από την άλλη, στην πόλη-κράτος εμπεδώθηκε, μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και περιστάσεις, η αντίληψη ότι ο πόλεμος δεν μπορεί παρά να είναι μια, στο μέτρο του εφικτού, σύντομη αλλά καθοριστική και με, ει δυνατόν, συντριπτικά αποτελέσματα σύγκρουση με κάθε κόστος, στην οποία όλοι οι εμπλεκόμενοι αναλαμβάνουν ίσους κινδύνους. Σε ένα τέτοιο ιδεολογικό πλαίσιο η έμμεση ή εξ αποστάσεως εμπλοκή δεν θεωρείται καν πόλεμος, είναι έξω από τα αποδεκτά ήθη και θεωρείται ανάρμοστη για τους Έλληνες των κλασικών χρόνων. Θα ήταν όμως μάλλον άστοχο να διακρίνει κανείς ίχνη ρομαντισμού ή ηρωικού πνεύματος στον τρόπο προσέγγισης του πολέμου από τις αρχαίες ελληνικές κοινωνίες. Η υποχρέωση απέναντι στην πόλη, η ανάγκη επίδειξης υψηλού φρονήματος και η γενναιόφρονη αντιμετώπιση του κινδύνου δεν αναιρούσαν την επίγνωση ότι η εκ παρατάξεως μάχη δεν ήταν παρά ένα μακελειό στο οποίο ο φόβος, το αίμα και ο πόνος μοιραία περίσσευαν. Μέσα στις τόσες αντιφάσεις της ζωής και της ίδιας της ύπαρξης, ο πόλεμος γινόταν αντιληπτός ως μια επώδυνη αλλά συχνά αναπόφευκτη πλευρά της ζωής, αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας, όπως η γέννηση και θάνατος, στην αδηφάγο δίνη του οποίου ο πολίτης, όταν η ώρα το καλούσε, όφειλε να σταθεί με ευθύνη και αξιοπρέπεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ⁱ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 323 A-E

ⁱⁱ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 322A

ⁱⁱⁱ Clausewitz, 1,24

^{iv} Ακόμα και οι ναζί - για τους οποίους ο κοινωνικός δαρβινισμός και ο υποτιθέμενος αγώνας της φυλής για επιβίωση αρκούσαν ως νομιμοποιητικές βάσεις για τον επιθετικό πόλεμο που είχαν εξαπολύσει - αισθάνονταν την ανάγκη να απευθυνθούν στο φαντασιακό των στρατιωτών τους και να επιχειρήσουν την τόνωση του ηθικού τους με την επίκληση κάποιας μεταφυσικής βοήθειας: Στις ζώνες τους υπήρχε χαραγμένη η φράση «Gott mit uns» (Ο Θεός μαζί μας).

^v Κορνήλιου Καστοριάδη, *Περί μίσους* (στο ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, 24/1/1999). Ο Καστοριάδης προσθέτει με πικρία ότι η γνωστή φράση του Αντρέ Μαλρό «είθε η νίκη σε αυτό τον πόλεμο να ανήκει σε όσους πολέμησαν χωρίς να τον αγαπούν» εκφράζει μία ελπίδα που στην πραγματικότητα διαψεύδεται σε όλους σχεδόν τους πολέμους.

^{vi} Θουκ. Ζ, 18.

^{vii} Ηρόδ. 5,81.

^{viii} Πλάτωνος, *Αλκιβιάδης*, 109c.

^{ix} Ηρόδ. 7,9.

^x Κούρτιος 4,13.

^{xi} Ηρόδ. 6,112.

^{xii} Θουκ. Δ, 126.

^{xiii} Βλ. Λυκούργου, *κατά Λεωκράτους*, 1,77 (Όρκος των αθηναίων εφήβων), Θουκ. Β,42 κλπ.

^{xiv} Βλ. Hanson, σελ. 15.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- (1) ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΙ, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1956
- (2) ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ, Εκδόσεις ΕΣΤΙΑ, μτφ. Α. Βλάχος, 2003
- (3) ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑ, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1956
- (4) Quintus Curtius: HISTORIES OF ALEXANDER THE GREAT, Loeb edition
- (5) C. v. Clausewitz: ON WAR, Princeton University Press, 1976
- (6) Y. Garlan: WAR IN ANCIENT WORLD, London, Chatto and Windus, 1975
- (7) V. D. Hanson: THE WESTERN WAY OF WAR, New York, 1989
- (8) J. Keegan: THE FACE OF BATTLE, London, Jonathan Cape, 1976
- (9) C. Phillipson: THE INTERNATIONAL LAW AND CUSTOM OF ANCIENT GREECE AND ROME, London, 1911
- (10) W. K. Pritchett: THE GREEK STATE AT WAR, Berkeley, 1971
- (11) M. Sage: WARFARE IN ANCIENT GREECE, Routledge, 1996
- (12) G .Shpley: THE LIMITS OF WAR στο «War and society in the Greek world», Routledge, 1986